

Et system i stadig bevægelse

Pronominalkasus i dansk

Af Eva Skafte Jensen

The theme of this paper is the distribution of the nominative and the oblique form in personal pronouns in Danish. The paper has a dual aim: to provide a diachronic overview of changes in the use of the case forms in the past 700 years, and to show how a grammatical system simultaneously is consistent and subject to change.

Som grammatiker er man altid på udkig efter systemerne i sproget. For eksempel er det oplagt at lede efter systemet i distributionen af nominativ og oblik form i de personlige pronomener i moderne dansk: Efter hvilke principper bruger man *jeg* og *mig*, *de* og *dem* osv.? Som sproghistoriker er man ofte på udkig efter de ændringer der finder sted i systemerne. For eksempel er det oplagt at lede efter hvordan det system der kan observeres for distributionen af pronominalkasus i moderne dansk, er kommet i stand: Var brugen af *jeg* og *mig*, *de* og *dem* osv. anderledes førhen, og – hvis det var tilfældet – hvordan kom ændringerne så i stand?

Når man begynder at undersøge forholdene for distributionen af pronominalkasus i dansk – ældre dansk såvel som moderne – opdager man at der tilsyneladende til enhver tid er nogle grundlæggende regler der ligger ret fast (ellers ville der ikke være tale om et system), men at empirien altid byder på noget ekstra. Det kan være en syntaktisk funktion der kun delvis lever op til de grundlæggende regler, eller en særlig type syntagma som under visse omstændigheder opfører sig anderledes end de grundlæggende regler ellers kræver.

Jo mere man sætter sig ind i stoffet, jo mere står det klart at systemet hele tiden er i bevægelse. Hele tiden er der et hjørne hvor brugen er lidt anderledes end hvad de grundlæggende regler på det pågældende tidspunkt tilsiger. På den måde udgør studiet af distributionen af pronominalkasus et skoleeksempel på hvordan et system på en gang kan være et sammenhængende system og et system i forandring (se også Weinreich, Labov & Herzog 1968: 100, 122; Jensen 2020: 96 f.).

Et vigtigt mål med denne artikel er at vise dette. Et andet – mindst lige så stærkt – motiv er mere dokumenterende: nemlig at give en kronologisk oversigt over den historiske udvikling i forholdet mellem nominativ og oblik form. Det er i sig selv interessant at de ændringer man kan iagttage fra middeldansk til nu, ikke er sket på én gang, men som en række på

hinanden følgende justeringer og altid i harmoni med den pågældende tids sprogsystem.

Metode, kildemateriale, perioder

Den kronologiske oversigt i denne artikel er dannet ved gennemsyn og læsning af flere slags kilder, først og fremmest traditionel læsning af dansksprogede kilder gennem tiderne foruden samtidige og eftertidige sprogbeskrivelser (grammatikker, ordbøger og håndbøger). Desuden er det korpus man finder i *Renæssancens sprog i Danmark*, der er sammensat af et stort antal kilder fra tiden 1500-1700, blevet systematisk gennemført; søgninger i dette korpus resulterer i konkordantisk ordnede lister, hvilket gør arbejdet overskueligt. Alle 7 pronomener, såvel i nominativ som i oblik form, har været brugt som søgeord, og samtlige forekomster i korpusset er blevet gennemset. For perioderne før og efter 1500-1700 (frem til slutningen af 1900-tallet) er denne fremgangsmåde ikke mulig.¹ Se flere oplysninger i »Citerede kilder« og »Litteratur«.

Den kronologi der her fremlægges, lider naturligvis under at man ikke har fuld adgang til brugen af nominativ og oblik form i tidligere tider. Man har kun det materiale der er overleveret i bevarede skriftlige kilder. Typisk finder grammatiske ændringer sted i talt sprog før de finder vej til skriftsproget. Dermed er det ikke alene muligt, men stærkt sandsynligt at de ændringer der afrapporteres i denne artikel, er sket før de dukker op i kilderne. De tidsfæstelser der angives undervejs, må altså derfor tages med de forbehold der nødvendigvis knytter sig til sproghistoriske redegørelser af denne slags.

Af praktiske hensyn bruges undertiden de etablerede betegnelser for forskellige sproghistoriske perioder. Som det vil fremgå, er mange af de træk man typisk knytter til forskellige sprogtilstande, dog ofte begyndt væsentlig tidligere end den periode de normalt associeres med; tilsvarende kan træk der normalt associeres med forgangne perioder, holde sig væsentlig længere end forventet (jf. Hopper 1991; se også refleksioner over periodisering i Skautrup 1947: 120-121, 1953: 1-2; Jensen 2011: 73-89; Jørgensen 2016; Nesse 2018). De brugte betegnelser er i overensstem-

1 I *Arkiv for Dansk Litteratur* finder man ganske vist litteratur fra tiden efter 1700 i digitaliseret form, men søgninger i dette materiale resulterer ikke i konkordantisk ordnede lister, som de gør i *Renæssancens sprog i Danmark*.

melse med dem man finder i *Dansk Sproghistorie*: runedansk (800-1100), ældre middeldansk (1100-1350), yngre middeldansk (1350-1500), ældre nydansk (1500-1700), yngre nydansk (1700-), jf. Jørgensen 2016: 80.

Opmærksomheden i denne artikel er rettet mod at kortlægge hvordan nominativ og oblik form i 2-kasussystemet forvaltes af sprogbrugerne gennem tiderne. Dermed er der en naturlig afgrænsning i tid med et begyndelsepunkt omkring 1400. For at forstå nogle af de tidlige ændringer i forholdet mellem nominativ og oblik form i de personlige pronomener, er det dog nødvendigt at gå nogle yderligere skridt bagud i tid til 4-kasus-systemet. Dette afhandles i afsnittet »Forhistorien«.

Forhistorien

Der sker et grundlæggende typologisk skift i overgangen fra (ældre og yngre) middeldansk til ældre nydansk som får indflydelse på senere tiders kasusdistribution. Før middeldansk finder man runedansk. I (1) vises indskriften på *Sövestadstenen 2* (ca. 900-1050, jf. Moltke 1985: 298).²

- (1) x tuna x sati x stain x þansi x aftir x bram x bunta : sin x auk x askutr
x sunr x hans x han x uar x bastr x bumana x auk x | x miltastr x matar
'tuna-NOM x satte x sten x denne x efter x bram x bonde-OBL : sin-
AKK-NOM x og x asgot-NOM x søn-NOM x hans x han-NOM-AKK x var x
bedst-NOM x bomænd-GEN x og x | x mildest-NOM x mad-GEN'

Tuna satte denne sten efter Bram, sin husbond, og (det gjorde) hans søn, Asgot (sammen med hende). Han var den bedste blandt bomænd og den gavmildeste madgiver

Runedansk er et klassisk germansk sprog med fire kasus i nominalbøjningen. De fire kasus afspejler syntaktiske og semantiske forhold. Blandt andet fastlægges relationerne mellem de forskellige led i sætningen gennem kasus. I (1) kan man for eksempel se at der er en del-helheds-relation mellem *bastr* og *bumana* ved at *bumana* står i (partitiv) genitiv. I rune-

2 Eksemplet vises i tre lag: først en tegn for tegn-tro gengivelse, derpå en ord for ord-gloss med relevante morfologiske oplysninger, endelig en oversættelse til moderne dansk. Det samme gør sig gældende for (2) og (40). Denne metode er i tråd med de såkaldte Leipzigkonventioner (<https://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/Glossing-Rules.pdf>). Ved gengivelsen af eksempler fra ældre nydansk gives kun nødtørftige oversættelser.

dansk bøjes alle nominale ord (substantiver, adjektiver, pronomener og talordene 1-4) i kasus, og på grund af konsekvent kongruens kan man ved hjælp af bøjningsformerne se hvilke nominale ord der hører sammen. I (1) står de 3 ord *tuna*, *askutr* og *sunR* således alle i nominativ, en kasus der er kompatibel med den semantiske rolle agens. På grund af kasusformerne kan man altså se at Tuna sammen med Brams søn Asgot satte sten efter husbonden Bram, ikke fx at Tuna satte sten efter Bram og Asgot.

Disse karakteristika ved kasus i runedansk (den fintmærkende semantik, at alle nominale ord bøjes i kasus, at kasusform viser samhørighed også når der er langt mellem ordene) ændrer sig langsomt i løbet af de næste århundreder.

I løbet af de middeldanske perioder bliver kasuskategorien mindre og mindre vigtig. Det sker dog ikke fra den ene dag til den anden, og i den udstrækning kasusbøjning bruges, afspejler dette stadig semantik og syntaktisk samhørighed i de middeldanske perioder. I (2), som stammer fra et håndskrift dateret til cirka 1350, afspejler dativformen (*konungi*) således at kongen er modtager (recipient) af den bøde som indgår i sætningen, ikke fx den der skal betale bøden, og selve bødestørrelsen (*thre marc*) nævnes ved to ord der står i samme kasus, nemlig akkusativ, en kasus der er kompatibel med den semantiske rolle patiens (i andre og ældre kilder står bødestørrelsen i (instrumental) dativ).

- (2) bôte kunungi thre marc. *Skånske Lov i B 69, ca. 1350*
 ‘skal-bøde konge-DAT tre-AKK marc-AKK-NOM’
skal (han) bøde kongen tre mark

I løbet af den næste tid viger kasusbøjning til fordel for andre måder at vise nominalernes relation til hinanden på. (3) og (4) er begge fra et håndskrift dateret til cirka 1550. I (3) bruges ledstilling til at vise at kongen er modtager af bøden. I (4), som også handler om bøder, bruges præpositionen *til* til at vise at ærkebiskoppen er modtager. Kasus er ikke længere relevant her.

- (3) da skal hand bøde kongen der fore tre mark. *Skånske Lov i GkS 3125, ca. 1550*
- (4) och tre tiil erchiibispenn. *Skånske Lov i GkS 3125, ca. 1550*

Sideløbende med at kasus langsomt holder op med at være en væsentlig grammatisk kategori i dansk, forsvinder al kasusbøjning i samtlige

nominale kategorier lige bortset fra de 7 pronomener der er hovedgenstand for denne artikel. Ændringerne og hvordan disse ikke sker på en gang, ligger udenfor rammerne af denne artikel, se i stedet Falk & Torp 1900, Hansen 1956, Heltoft 2001, Jensen 2011, Hansen, under udg., hvor der plæderes for at udviklingerne i (/afviklingen af) kasussystemet sker i samspil med ændringer i ledstilling, semantiske roller, ledfunktioner og syntagmestruktur.

Vigtigt i forhold til de ændringer man kan iagttage i brugen af pronominalkasus, er at dansk i denne tid udvikler hvad man kunne kalde obligatorisk subjekt.³ I moderne dansk er det fx en afgørende del af sætningsdefinitionen at der er gensidig styring (katatakse, neksus) mellem subjekt og verbal. Derved har subjektet i moderne dansk en særstatus i forhold til andre nominale sætningsled.

I det ældst overleverede dansk er der ikke et subjekt med særstatus. I stedet er der et prædikat, prototypisk et verbal,⁴ ud fra hvilket der udgår styring til tilknyttede led. Disse forekommer i de kasus prædikatet muliggør/nødvendiggør. Når der forekommer et led i nominativ (som i (1)), skyldes det at det er informativt vigtigt, ikke at det er syntaktisk nødvendigt.⁵ Forskellen på ældre og yngre sætningsstruktur i dansk kan illustreres som i (5) og (6), hvor pilene viser styringsforholdenes retning.

(5) subjekt	←	prædikat	→	objekt
(6) subjekt	↔	prædikat	→	objekt

Sideløbende med at de syntaktisk-semantiske forhold efterhånden fastlægges gennem andre midler end kasus, ændrer kasusformerne status (jf. fx Hansen 1956; Jensen 2011). Fra midten af de middeldanske perioder

3 Denne udvikling er beskrevet i mange artikler af Lars Heltoft; en vigtig reference er Heltoft (2014), hvor der med eksplicit kobling til Mikkelsen (1911) gøres rede for hvordan subjektet ændrer status og udvikler sig til at have dobbelt funktion: aktualsubjekt (det sætningsdannende subjekt) og kategorialsubjekt (det der udsiges noget om, jf. den klassiske skelnen mellem subjekt og prædikat). Et referentielt led kan udfylde begge funktioner (fx *hun i hun venter*), i andre tilfælde kan aktualfunktionen varetages af ekspletiver (*det, der, her: det regner; der danses til den lyse morgen*) uden at kategorialt subjekt er nødvendigt.

4 *Prædikater* (i prædikatslogisk forstand) kan bestå af et verbum eller det kan være komplekst opbygget fx af et verbum og et adjektiv. Såvel simple som komplekst opbyggede prædikater har kasusstyrende egenskaber.

5 Sætninger uden obligatorisk subjekt er almindeligt i verdens sprog; velkendte eksempler er latin og russisk.

(løseligt anslået fra omkring 1350-1400) opløses 4-kasussystemet endeligt til fordel for andre systemer; fra omkring 1500 finder man kun kasus anvendt i de 7 personlige pronomener vist i skema 1, og af det tidligere 4-kasussystem er der nu kun to aktive kasus tilbage, nemlig nominativ og oblik⁶ form.⁷

	singularis				pluralis		
	1p	2p	3pM	3pF	1p	2p	3pMF
nominativ	<i>jeg</i>	<i>du</i>	<i>han</i>	<i>hun</i>	<i>vi</i>	<i>I</i>	<i>de</i>
oblik form	<i>mig</i>	<i>dig</i>	<i>ham</i>	<i>hende</i>	<i>os</i>	<i>jer</i>	<i>dem</i>

Skema 1: 2-kasussystemet i dansk og dets 7 medlemmer

Fra dette tidspunkt i sproghistorien udgør formerne i skema 1 det samlede kasussystem i dansk. Med kun 7 medlemmer og kun 2 mulige bøjningsformer skulle man tro at sprogbeskrivelsen var nem. Som alle der har arbejdet med det danske 2-kasussystem, har erfaret, er det dog overraskende kompliceret at beskrive brugen på en konsistent måde. Det skyldes blandt andet at forvaltningen af de 2 former ændrer sig en lille smule hele tiden i løbet af århundrederne fra senmiddelalderen til nu.

Bevægelsen i retning af nominativ og i retning af oblik form

Forenklet kan de ændringer man ser i 2-kasussystemet i de relevante 600-700 år, betegnes som to overordnede bevægelser: først en bevægelse i retning af mere nominativ, siden en bevægelse i retning af mere oblik form. I denne del af artiklen fremlægges en kronologisk ordnet gennemgang af ændringerne.

6 Oblik form i moderne dansk er videreførelse af hhv. tidligere akkusativ (*mig, dig*), dativ (*ham, hende, dem*) og akkusativ-dativ (*os, jer*).

7 Det *-s* som nu til dags bruges til at gøre nominaler 'adjektiviske', og som går under betegnelsen genitiv, er ganske rigtigt udviklet af genitiv i ældre dansk. Genitiv som ægte kasus (som for eksempel i *argumenter* styret af prædikatet eller som bærer af distinktioner relateret til tid og sted i adverbelle led) forsvinder dog samtidig med opløsningen af kasussystemet (Hansen 1956; se også Jespersen 1934).

Fra semantisk rolle til syntaktisk funktion (*hende burde* > *hun burde*)

Den tydeligste konsekvens af det typologiske skift i overgangen til ældre nydansk ser man i forholdet mellem de to kasus nominativ og oblik form og de to grammatiske principper semantisk rolle og syntaktisk funktion. Hvor det vigtigste princip for tildeling af kasus førhen har været semantisk, bliver det med tiden først og fremmest et syntaktisk princip der overtager kasustildelingen. Førhen stod forskellige nominaler (dvs. *argumenter* i prædikatslogisk forstand) i en kasus der passede til den semantiske rolle nominalet repræsenterede, og dette hang nært sammen med prædikatets styringskrav. De kasus som et prædikat styrede, afspejlede semantiske distinktioner, jf. (1) og (2) ovenfor; se også Jensen 2011: 101-183. I tilgift til dette kunne man med kasus angive semantiske distinktioner i adverbielle udtryk der udtrykker tid eller sted uden at dette var styret af et prædikat (Falk & Torp 1900: 28-29, 52-53; Jensen 2011: 152).

Dette forholdsvis fintmærkende, semantisk baserede system blev som nævnt langsomt erstattet af et anderledes system hvor syntaktisk funktion blev det dominerende princip, og det typologiske skift resulterede som nævnt blandt andet i at alle sætninger skulle have et subjekt. Se også Falk & Torp 1900: 1-15; Mikkelsen 1911: 12-38; Hrafnbjargarson 2003; Heltoft 2014.

Ved en række prædikater der tidligere styrede at nominaler skulle stå i dativ eller akkusativ, ser man i denne periode at der oftere og oftere bruges nominativiske subjekter på den måde vi kender det fra moderne dansk; det gælder verber som *angre* 'angre', *byrje* 'burde', *drøme* 'drømme', *græmje* 'græmmes', *hungre* 'hungre'. I (7)-(10) vises eksempler fra det gamle og det nye system. (7) og (8) er citeret efter *Gammeldansk seddelsamling*, (9) og (10) efter *Renæssancens sprog i Danmark*. Se flere eksempler i Heltoft 2014 og under udg.

- (7) **Them** angredæ at the skullæ faa thz sindh ath the toge meg tijl konning indh. *Rimkrøniken, 1495*
Dem angrede at de skulle få det sind at de tog mig til konge ind.
- (8) æn tok at **iek** angrethe thet i dødhen. *Mariager Legendehåndskrift, 1488*
selvom jeg angrede det i døden.
- (9) Vi ære alle fødde aff Quinder/ Thi bør **oss** oc alle ath hedre oc ære dem som erlige oc gode ære. *Christiern Pedersen, 1533.*

Vi er alle født af kvinder/ Derfor bør os alle at hædre og ære dem som ærlige og gode er.

- (10) Thj **vi** bør vor hosbond lydig at vere. *Commedia Hecasti, ca. 1600*
For vi bør være vor husbond lydig.

I historien om forvaltningen af nominativ og oblik form i dansk er dette et vigtigt skridt som indvarsler nye tider.

Subjektsprædikativ (*det er jeg > det er mig*)

I overgangen fra yngre middeldansk til ældre nydansk indtræffer endnu en ændring. Pronominale identitetsprædikativer begynder at fremstå i oblik form (mod tidligere nominativ). I overensstemmelse med det gamle system bøjedes alle samhørende ord i samme kasus (de kongruerede), også i de tilfælde hvor de var diskontinuerte, altså adskilt af andre ord og led, jf. fx (1). Meget ofte var (og er) subjekt og subjektsprædikativ netop diskontinuerte.

At subjektsprædikativet står i nominativ et stykke ind i ældre nydansk, er således et levn fra det gamle system. Selve konstruktionen er sparsomt belagt (Jensen 2017, 2018a), men man finder dog eksempler som det i (11) fra *Sjælens Trøst*, hvor subjektsprædikativet tydeligt står i nominativ. Dette er hvad man vil vente på dette tidspunkt i sproghistorien. De tidligste eksempler på subjektsprædikativ i oblik form er fundet i *Den kyske dronning* små 100 år senere. Et eksempel herfra vises i (12).

- (11) Hon kiænnir thek ey oc vet ey annat æn thæt ær **iac**. *Sjælens Trøst, ca. 1425*
Hun kender dig ej og ved ikke andet end (at) det er jeg.

- (12) i skullæ vedhæ ath thet war **mægh**. *Den kyske dronning, ca. 1500*
I skal vide at det var mig.

Der er grund til at tro at overgangen fra nominativ til oblik form i subjektsprædikativer er fuldt gennemført i de fleste dialekter engang i 1700-tallet (Jensen 2017: 16-18). Og så finder man ved denne type eksempler på den gamle brug væsentlig senere end systemet egentlig tilsiger. For digtere i 1700- og 1800-tallet er nominativ stadig en mulighed, fx når hensyn til

rim og versfødder hjemler det (Jensen 2017: 15, 18). Denne sene brug af nominativ har formodentlig givet teksterne et arkaisk præg.

Sætningskløvninger (og *der*-konstruktioner)

Som følge af det typologiske skift fra middeldansk til ældre nydansk dukker nye konstruktionstyper op. Vigtigst i denne sammenhæng er sætningskløvninger.⁸ Hvis det man i forskellige traditioner kalder *indholds-subjektet* (fx Hansen & Heltoft 2011) eller *det egentlige subjekt* (fx Mikkelsen 1911), er repræsenteret ved et personligt pronomen, står dette fra de tidligste belæg i oblik form, se fx (13).

- (13) Huor er di 3 du monne paa kiere. Kand sche det er **dem** du loffuit mig ferre. *Commoedia de Mundo et Paupere, ca. 1600*
Hvor er de 3 du vil klage over. Måske det er dem du lovede mig før.

Det er nærliggende at forestille sig at den formmæssige lighed med konstruktionen med subjektsprædikativ i første del af kløvningen er medvirkende årsag til at de pågældende pronomener står i oblik form. Det er desuden nærliggende at forestille sig at det der på dette tidspunkt langsomt etablerer sig som *hovedreglen*, som vi kender den fra moderne dansk (nemlig nominativ i subjekt, oblik form i alle andre funktioner), også gør sig gældende ved kløvninger: På udtrykssiden er det pågældende nominal ikke subjekt (det er *det*) og dermed heller ikke oplagt som noget der skal stå i nominativ. De nærmere detaljer med hensyn til hvordan sætningskløvninger i dansk er opstået, er i øvrigt stærkt underbelyst.

8 Og *der*-konstruktioner, jf. Mikkelsen 1911: 17-19, 37-38, 237-238; Heltoft 2014. Desværre er *der*-konstruktioner meget dårligt belagt, og de ganske få eksempler man finder med personlige pronomener hos Mikkelsen og i *Renæssancens sprog i Danmark*, er *der*-kløvninger, hvorved det kan være svært at afgøre hvad der er udløsende for kaususformen: kløvningkonstruktion eller *der*-konstruktion.

Sammenligning med subjekt (*han er større end jeg* > *han er større end mig*)

I *Moths ordbog* fra cirka 1700 (opslagsord *være*) finder man eksemplerne (14)-(16), passende ledsaget af latinsk paralleleksempel, hvor et pronomen der repræsenterer et led der sammenlignes med subjekt, står i nominativ.

(14) jeg er ligesom **hand**. *Sum quod ille. Hor.*

(15) jeg er ligesåvel et menneske som **du**. *tàm ego homo sum quam tu. Plau.*

(16) du er ligeså gød som **hand**. *ipsi similis es. Cic.*

Tidligt i 1800-tallet finder man belæg for at oblik form kan bruges i denne funktion. Ingemann lader på dette tidspunkt (17) trykke.

(17) saalænge Sigurd er din Ven, er jeg det ogsaa og skal være dig ligesaa tro og lydig, som **ham**. *Ingemann, 1819*

De efterfølgende 200 år finder man både nominativ og oblik form i denne funktion. Nominativ er den der peger tilbage til det (meget) gamle system hvor diskontinuerte led der hørte sammen, kongruerede, dvs. bøjedes i samme kasus, jf. (1) og (11). Pronomener i funktion som subjektsprædikativ er den første konstruktionstype hvor dette princip opgives, konstruktionen vist i (17) er den næste.

Omtrent på dette tidspunkt etableres som sagt det man i moderne dansk kalder hovedreglen: Efter denne bøjes subjektet i nominativ, alle andre ledtyper bøjes i oblik form (se fx Hansen 1972; Jacobsen & Jørgensen 1988 [2013]: 123). Man kan faktisk anse oblik form i eksempler som (17) som fuldbyrdelsen af denne nye regel for fordelingen af de 2 kasusformer i dansk. I moderne dansk grammatik er det almindeligt at analysere konstruktionen som en præpositionsforbindelse, hvor sammenligningsordet (*som, end*) opfører sig som en præposition og dermed styrer oblik form i pronominalstyrelsen (se fx Mikkelsen 1911: 238; Hansen 1965: 103; Schack 2013).

Den udvikling fra nominativ til oblik form man kan iagttage i kasusbrugen i sammenligninger med subjekt, har i øvrigt et interessant efterspil, som kunne bære overskriften *historien om ellipseforklaringen*. Ellipseforklaringen har i 1900-tallet især været brugt præskriptivt til at indskærpe skoleelever og andre at de burde bruge nominativ i konstruk-

tioner af den type der vises i dette afsnit; ellipseforklaringen har typisk været formuleret nogenlunde på denne måde: 'Det hedder *han er større end jeg* fordi *end jeg* er elliptisk for en fuldt udbygget sætning *end jeg er*'. Ellipseforklaringen kan man indirekte se i *ODS* (opslagsord *end*, konj., udg. 1922, og *som*, konj., udg. 1942), og man finder den mere eksplicit udfoldet i mange grammatikker og sprogbrugshåndbøger, fx Diderichsen 1946: 109; se også Hansen 1965: 103-106; Hansen 1988: 62-67. I lyset af den historiske udvikling virker ellipseforklaringen dog i høj grad som en efterrationalisering; i en tid hvor man har kunnet møde såvel gammel brug (nominativ) som ny brug (oblik form) i sprog man har læst og hørt, har man måske haft behov for at beslutte sig for at den ene var bedre end den anden. Valget er så faldet på den gamle brug, og man har fortalt sig selv og hinanden at dette kunne godtgøres gennem en forklaring om ellipse. De præskriptive kræfter har i øvrigt holdt nominativ i denne konstruktion i live helt til nu, således at man stadig i moderne dansk kan møde både nominativ og oblik form.

Aldrig så snart er der blevet etableret noget man kunne kalde en hovedregel der passer til det eftermiddelalderlige sprogsystem, før der indtræffer nye ændringer. Disse vedrører først og fremmest komplekst opbyggede nominaler der fungerer som subjekt. I denne artikel vises fire undertyper.

Subjektspronomen med restriktiv relativsætning (*hun der ... > hende der ...*)

Den første type komplekst opbygget nominal udgøres af pronomen ledsaget af restriktiv relativsætning. Man finder de første belæg på oblik form i subjekt i denne type i slutningen af 1800-tallet. I (18)-(20) vises et lille udvalg.

(18) Naar **dem, vi stoler paa**, | I Krigen monne gaa. *Faber, 1877*

(19) **hende, der var her igaar for at tigge**, er her idag igen. *Feilberg, ca. 1900*

(20) **Ham, vi gav en Skilling til Natteløgis**, foretrak at gaa til Frelsens Hær. *Johs. Jørgensen, 1921*

I alle tre tilfælde fungerer det nominal pronomenet indgår i, som sætningens subjekt. I alle tre tilfælde står pronomenet i oblik form.

Tidsfæstelsen bekræftes af Brink & Lund (1975: 668), som baserer deres analyser af dansk rigsmål på (især københavnske) informanter født i perioden 1816-1956 (1975: 34 f.). Ifølge dem er oblik form langt det mest udbredte i informantgruppen. Hos informanter født efter 1900 forekommer nominativ slet ikke. Dette gør sig gældende for *han/ham* og *hun/hende* (*vi/os* og *I/er* oplyses der ikke eksplicit om); for *de/dem* er forholdene mindre stabile, jf. afsnittet »Komplicerende omstændigheder«, pkt. 2. (Se også Schack, Jensen & Petersen 2019; Petersen, Schack & Jensen 2020).

Subjektspronomen med specificerende adverbial (*han på hjørnet* > *ham på hjørnet*)

De tidligste belæg for at subjektspronomen med specificerende adverbial står i oblik form, er fundet i begyndelsen af 1900-tallet, se fx (21).

(21) **ham her** har jo selv tilhørt Underklassen. *Nexø, 1919*

Det er en konstruktionstype der sjældent dukker op i skriftsprog, og dermed er det svært at finde et stort materiale. Typen har dog mødt nogen opmærksomhed blandt grammatikere, og blandt andet gennem de vurderinger man finder i deres værker, får man et indblik i hvordan oblik form helt har overtaget efter nominativ i løbet af det 20. århundrede. Frem til begyndelsen af 1900-tallet er der som sagt ikke fundet nogen eksempler på oblik form i denne type nominal. Belægget i (21) er det tidligste fund. I grammatik- og sprogbrugslitteraturen beskrives typen fra og med midten af 1900-tallet. Aage Hansen (1965: 100) beskriver således hvordan eksempler som (22) og (23) lyder »meget kunstlet«.

(22) Den blanding af Drilleri og fin Opmærksomhed, som **han med Polkahaaret** gjorde dem [dvs. de unge piger]. *Drachmann, 1876*

(23) Da sagde **han med det store Skæg**: Slip nu! *Schandorph, 1894⁹*

Få årtier efter Hansens vurdering skriver Jacobsen & Jørgensen (1988 [2013]: 127) at brugen af nominativ i denne type konstruktion vil virke

9 Interessant i denne sammenhæng er at Schandorph var kendt i sin samtid som en forfatter der stræbte efter at skrive som man talte.

»unaturlig eller overkorrekt« eller endda »umulig«. Den karakteristisk Brink & Lund giver af pronomen ledsaget af restriktiv relativsætning (jf. eksempler som (18)-(20) ovenfor), gælder også typen med specificerende adverbial, nemlig at hos informanter født efter 1900 finder man kun oblik form i denne type, nominativ forekommer ikke. Se også Diderichsen 1946: 109-110; Hansen 1972: 104, 1988: 62-67; Jørgensen 2000: 188-190.

I helt moderne standarddansk er nominativ ikke længere mulig. Forsøger man sig med sætninger som (24), kommer man til at lyde svensk eller som om man som ikke-dansker har lært dansk efter en (meget gammeldags) bog der ikke tager højde for usus.

(24) **hun på tredje** vil gerne låne to æg

Det ser altså ud som om der er sket et fuldstændigt skift fra nominativ til oblik form på få generationer i denne konstruktion. Kasusbøjningen her har ikke været genstand for skrappe præskriptive instrukser, og det vækker til eftertanke at skiftet fra nominativ til oblik form er sket ganske hurtigt, mens man ved andre konstruktionstyper (fx sammenligning med subjekt) stadig flere hundrede år efter de første belæg for oblik form, stadig kan møde begge former. Det giver et fingerpeg om hvor stærkt præskriptive kræfter kan virke.

Subjektspronomen med specificerende proprium eller appellativ (*han Per* > *ham Per*)

Også i begyndelsen af 1900-tallet finder man eksempler som (25)-(26).

(25) Den anden Dag spurgte saamænd **hende den tumpede Berthe** (...), hvor »Frøkenen« dog blev af. *Lange, 1915*

(26) **Hende Fru Bang** bad mig til Middag. *Michaëlis, 1922*

Brink & Lund (1975: 667-668) skriver om denne type at ifølge deres kilder er oblik form obligatorisk når det specificerende led er et proprium; i tilfælde af appellativ som i *ham skrædderen ser fæl ud* er oblik form obligatorisk hos alle på det tidspunkt levende kilder.

Også ved denne type komplekst opbyggede subjekter ser det altså ud til at man fra omkring århundredeskiftet 1900 har kunnet bruge oblik form.

I moderne dansk er oblik form enerådende. Se også Jørgensen 2000: 190; Pedersen 2019: 330.

Pronomen i subjektsparatagme (*Gitte og jeg* > *Gitte og jeg/mig*)

Pronomener der indgår i paratagmer der fungerer som subjekt, kan i moderne dansk stå i enten nominativ eller i oblik form (se fx Hansen 1965: 102-103; Hansen 1988: 62-67; Jensen 2019b). De tidligste belæg på oblik form i denne type finder man i begyndelsen af 1900-tallet.

(27) Tror du, **mig og Maren Holme** vil sidde alene? *Skjoldborg, 1904*

(28) **Ham og Troels Ibsen** havde været ude paa Engene. *Bregendahl, 1919*

Ligesom de typer hvor et subjektspronomen specificeres gennem ekstra materiale, ses de første eksempler på oblik form i subjektsparatagmer tidligt i 1900-tallet. Modsat fx typen med specificerende adverbial er der dog i helt moderne standarddansk mulighed for alternation. Man kan med andre ord både sige (og skrive) som i (29) og (30).

(29) **Gitte og jeg** mødes ofte

(30) **Gitte og mig** mødes ofte

I løbet af det sidste halve århundrede har den stilistiske valør ved brugen af oblik form i subjektsparatagmer ændret sig fra at være noget der først og fremmest associeredes med noget lavsocialt (Hansen 1965: 103 skriver at typen er »lavt talesprog eller barnesprog«) til siden at blive betegnet som »det naturlige i talesproget« (Jacobsen & Jørgensen 1988 [2013]: 128), til nu at blive brugt i alle sociale lag, især i talesprog og uformelt skriftsprog (se også Jensen 2018b, 2019b).

Pronomener uden klar syntaktisk funktion

I dele af litteraturen møder man den observation at pronomener der ikke indgår i en sætning, typisk står i oblik form (Mikkelsen 1911: 240; Brink & Lund 1975: 665-666, 667; Jørgensen 2000: 170, 188-189; Schack 2013).

Det gælder først og fremmest 1) pronomener i ekstraposition og 2) pronomener der står alene og udgør selvstændige ytringer; desuden kan man nævne 3) pronomener i klageråb. Med hensyn til eventuelle historiske udviklinger lider data under at kilderne ikke altid indeholder de pågældende typer. I dette afsnit gives et kortfattet resume af typerne. Det er ikke nødvendigvis kronologisk ordnet.

1) *ham, han er en værre én*

I almindelighed er forventningen at pronomener sat i ekstraposition udenfor sætningen står i oblik form (se syntese af litteraturen på området i Jensen 2019a: 79). Om de altid har gjort det, er uklart. De eksempler man finder beskrevet, består af komplekst opbyggede nominaler med et pronomen og et specificerende led som de typer der blev gjort rede for ovenfor. Man kan dermed ikke afgøre hvilken faktor der evt. udløser oblik form (eller nominativ). Det er dermed heller ikke til at afgøre om der er sket en historisk udvikling fra nominativ til oblik form.

2) *hvem? mig?*

Brink & Lund kalder typen vist i overskriften til dette punkt for »nøgent sætningsemne« (1975: 664). Ud fra deres redegørelser (som til dels læner sig op ad deres redegørelser for sammenligningskonstruktion) kan man udlede at man i det mindste frem til og med begyndelsen af 1900-tallet har kunnet bruge nominativ ved nøgent sætningsemne, at oblik form har eksisteret fra i hvert fald midten af 1800-tallet (tidligst i lavkøbenhavnsk – senere i højkøbenhavnsk), og endvidere at oblik form har udkonkurreret nominativ. At nominativ og oblik form begge har været mulige en tid lang, understøttes af et belæg i *ODS* (opslagsord *jeg*), hvor Johannes Buchholtz citeres for i 1919 at have skrevet: *Læse! Jeg? Mig?* Jørgensen (2000: 170-171) viser eksempler fra 1900-tallet på nominativ i denne type. Se også Mikkelsen 1911: 240 og Pedersen 2019: 330.

3) *ve mig*

Beslægtet med typen vist under punkt 2) er klageråb som *ve mig og jeg/mig, arme stakkel*. I middeldansk dominerer oblik form (31)-(32), men nominativ forekommer også (33).

- (31) *we mik syndigh mænæsk. Skriftemålsbøn i Harpestrænghåndskriftet, ca. 1300*
ve mig, syndige menneske!

(32) ve ve ve tigh, vslæ siæll. *Hellige Kvinder, ca. 1450*
ve, ve, ve dig, usle sjæl!

(33) Wee thw ioseph. *Jesu Barndoms Bog, Ghementryk, 1508*
Ve du, Josef!

Lige netop *ve*-råb viser de tidlige nydanske kilder eksempler på. Skolekomedier var en yndet genre i 1500- og 1600-tallet, og man finder i disse eksempler som (34)-(36).

(34) Oui **mig** arme ellendig quinde. *Nabals commoedia, ca. 1600*
O ve, mig arme elendige kvinde!

(35) Vee **mig** ieg verden nogen thid saae, *Commedia de Mundo et paupere, ca. 1600*
Ve mig, (at) jeg nogensinde verden så.

(36) O **mig** Arme mand huad skal ieg giøre. *Commedia Hecasti, ca. 1600*
O mig, arme mand. Hvad skal jeg gøre?!

Dog er oblik form ikke enerådende i *ve*-råb i ældre dansk; i en samtidsgrammatik fra begyndelsen af 1700-tallet (Anonym 1727: 251, 314) finder man eksempler som (37)-(38) og (39).

(37) **jeg** elendige

(38) **jeg** stakkel

(39) **mig** arme menneske

Brink & Lund (1975: 667) skriver at ved forbindelser som *Stakkels dig!* og *Stakkels hende!* er oblik form »obligatorisk hos alle yngre [meddelere]«, dvs. folk født i midten af 1900-tallet. Se også eksempler i Hansen 1965: 101.

Ve-råb udgør i virkeligheden ikke en homogen gruppe. Nogle er konstrueret som selvstændige ytringer (*jeg stakkel; mig arme mand*), hvorved de ligner de andre punkter omtalt i dette afsnit. Andre skal måske snarere analyseres som leksikaliseringer af fortids sætninger med et sty-

rende prædikat i konjunktiv (verbet *ve* 'smerte', jf. *det smerter mig*) og et styret nominal i oblik form (fx *mig*), hvor man har anråbt en eller anden magt 'må x give mig smerte', 'må x smerte mig'.

Det er i øvrigt muligt at ordenes rækkefølge (*jeg stakkel/mig arme menneske/stakkels mig*) spiller en rolle ved kasusvalget, men det er i givet fald ikke klart hvordan.

Om oblik form som den foretrukne kasus i moderne dansk

Der er tilsyneladende en præference for oblik form i de fleste typer nominaler i moderne dansk. Desuden har den dominerende tendens de seneste århundreder været at tidligere nominativer blev suppleret med eller erstattet med oblik form. Dette har blandt andet ført til den hypotese at oblik form er den umarkerede form i moderne dansk, og fx den form man bruger pr. default når man ikke kan finde en klar ledfunktion (se bl.a. en udførlig redegørelse for dette synspunkt i Schack 2013).

Dette har muligvis noget for sig, men det gælder ikke overalt. I en nyere undersøgelse af personlige pronomener i subjektsparatagmer i ekstraposition (Jensen 2019a) vises det at denne konklusion ikke nødvendigvis holder; alt for mange af forekomsterne står i nominativ. Også Schack (2013) er tilbageholdende med at drage en så skarp konklusion. Se også redegørelsen nedenfor om *vi/os* og *I/jer*.

De to bevægelser

Den første af de to bevægelser skitseret i denne artikel går i retning af mere nominativ. Denne bevægelse skal ses som konsekvenserne af det typologiske skift der sker i overgangen fra middeldansk til nydansk. Visse nominaler opfører sig som nominativiske subjekter efter det nye system. I kølvandet på denne ændring opstår de første skridt af ændringerne i den anden overordnede bevægelse, den i retning af mere oblik form. Disse næste skridt rammer i første omgang syntaktiske nominaler der nok har affinitet til subjekt, men ikke selv *er* subjekt (først subjektsprædikat, siden sammenligning med subjekt), og den understøttes af kasusbrugen i nye konstruktioner som kløvning og *der*-konstruktion. Med disse skridt er hovedprincippet for kasusdistributionen i nydansk fuldbyrdet. Stort set i samme øjeblik (måske

endda tidligere – det fremgår ikke af empirien) begynder nye ændringer at opstå. Disse ændringer rammer komplekst opbyggede nominaler i funktion som subjekt; i sådanne kan eller skal et pronomen med tiden stå i oblik form.

Vi ser altså at det gamle system forlades meget langsomt. Fra ældre middeldansk (jf. (2)) til begyndelsen af 1800-tallet (hvor man finder de første eksempler på oblik form i sammenligningskonstruktioner) går der 400-500 år. Gamle levn kan altså holde sig i meget lang tid, og gamle og nye måder sameksisterer en tid lang, nogle gange overordentlig længe. Vi ser også at de seneste ændringer ikke for alvor drejer sig om syntaktisk funktion, men om syntagmets indre opbygning. At disse ændringer kun rammer subjekter, skyldes at subjektet er nominativens sidste bastion i moderne dansk. Grafisk kan ændringerne stilles op som i figur 1.

Komplicerende omstændigheder

Indtil nu er fremstillingen lagt til rette så man kan se de store tendenser. Prisen for at kunne tegne et så klart billede er at der er set bort fra adskillige komplicerende omstændigheder. I denne del af artiklen omtales nogle få sådanne.

1) *vi/os, I/jer*

I redegørelsen ovenfor tages der højde for syntaktisk funktion og også – især for de senere ændringers vedkommende – for nominalets indre opbygning. Redegørelsen tager dog ikke højde for at faktorer som numerus og person også spiller en rolle ved valget af nominativ og oblik form. Dette er ikke gået ganske upåttalt hen i litteraturen. Således kan man hos Aage Hansen læse formuleringer som i »pluralis er forholdene omvendt« (1965: 101) og i »flertal gør der sig en modsat tendens gældende« (1965: 107).

Hvad særligt angår 1p.pl. og 2p.pl., opfører de sig ikke på alle punkter som 1p.sg. og 2p.sg. og heller ikke som 3p.sg./pl. I en undersøgelse af subjektspronomen med specificerende relativsætning (som (18)-(20)) viser det sig således at 1p.pl. og 2p.pl. opfører sig anderledes end 3p.sg./pl.; det viser sig desuden at der også indbyrdes mellem 1p.pl. og 2p.pl. er forskel på brugen af nominativ og oblik form (Petersen, Schack & Jensen 2020).

Hvis man (som det hævdes i denne artikel) antager at hovedtendensen i denne del af sproghistorien går i retning af mere oblik form i komplekst opbyggede nominaler, forstyrres man også af de modeksempler der viser sig i nominaler som *vi/os alle, alle I/jer* osv.; i disse kan både nominativ og

<p>Med restriktiv relativsætning Styrelsesnom. ca. 1300 (<i>til alle de der ...</i>) NB. Kun <i>de</i>.</p>	1200	◦4 kasus, alle nominale ord
<p>Klageråb Primært obl. fra tidligste observationer ca. 1300 (<i>ve mig</i>); nom. forekommer også (<i>jeg, arme mand</i>).</p>	1300	
<p>Subjektsregel Nom. ved følelses- og oplevelsesverber ca. 1500 (<i>jeg håber ...; hun drømte ...</i>) Nom. ved passivsubjekt ca. 1500 (<i>hun blev bebudet at ...; de blev befalet at ...</i>)</p>	1400	◦4 kasus > 2 kasus ◦mere nom. ved subjekter
<p>Prædikativ (<i>det er mig</i>) Obl. ca. 1500; gennemført ca. 1700</p>	1500	
<p>Kløvninger (og <i>der</i>-konstruktioner) Obl. fra tidligste observationer, 1600-tal</p>	1600	◦mere obl. ved prædikativ
<p>Sammenligning med subjekt (<i>større end mig</i>) Obl. tidligt 1800-tal</p>	1700	◦moderne hovedregel næsten gennemført: subjekt nom. – ikke-subjekt obl.
<p>Subj. med restriktiv relativsætning Subjektsobl. sent 1800-tal (<i>dem der... skal ...</i>) NB. Også <i>ham/hende</i></p>	1800	◦mere obl. ved sammenlig- ninger
<p>Subj. med adverbial specifikation (<i>ham her ...; hende fra nabogården ...</i>) Subjektsobl. tidligt 1900-tal</p>	1900	◦mere obl. ved subj. m. relativ- sætning ◦mere obl. ved subj. m. adv. specifikation ◦mere obl. ved subj.-paratagmer
<p>Paratagme (<i>Gitte og mig/jeg</i>) Subjektsobl. tidligt 1900-tal Nom. udenfor subjekt (<i>X og jeg</i>) ca. 1950</p>	2000	◦mere nom. ved styrelsespa- ratagmer ◦kun obl. ved subj. m. adv. specifikation

Figur 1. Tidslinje

oblik form findes såvel i som udenfor subjekter (Diderichsen 1946: 113; Hansen 1972: 98; Brink & Lund 1975: 667, 670; Jørgensen 2000: 189, 192; Hansen & Heltoft 2011: 443).

Forholdene ved 1p.pl. og 2p.pl. er generelt underbelyst. Der gøres observationer, men man mangler mere tilbundsående undersøgelser, og man mangler dem for de enkelte konstruktionstypers vedkommende; en frisk sådan kan man læse i Hartling & Schack (2020), hvor *vi/os/vores andres* analyseres.

2) *de/dem* + relativsætning

Særlige problemer kan man også finde ved 3p.pl. I historisk perspektiv er det interessant at man allerede i 1200-tallet finder eksempler på *de* + relativsætning i funktion som styrelse (Diderichsen 1941: 140-141). Et eksempel fra midten af 1300-tallet vises i (40).

(40) fore **alla the i by bo sammen**. *Skånske Lov i B 69, ca. 1350*

‘for alle de i by bo sammen’

for alle de der bor i samme landsbyfællesskab

Den omvendte situation (*dem* + relativsætning som subjekt) finder man ikke før i slutningen af 1800-tallet, jf. (18). Især brugen af *de* snarere end *dem* i komplekst opbyggede styrelser, har mødt en del opmærksomhed i litteraturen (Falk & Torp 1900: 23-24; Diderichsen 1941: 140-141; Hansen 1972: 107-108; Brink & Lund 1975: 669; Jacobsen & Jørgensen 1988 [2013]: 126; Heltoft 1997; Jørgensen 2000: 184 f.; Jensen 2011: 174). En hypotese består i at *de* i denne type nominal slet ikke er et pronomen, og derved unddrager sig pronominalbøjning. Ifølge hypotesen fungerer *de* i stedet som artikel; når man i moderne dansk kan finde alternation med *de* og *dem* i denne type helheder udenfor subjekt, skyldes det ifølge hypotesen at i forekomster med *de* er bøjning irrelevant; forekomster med *dem* er derimod udtryk for pronominalbøjning (se fx Hansen & Heltoft 2011: 443).

En anden hypotese består i at *de/dem* faktisk *er* pronomener i denne type helheder, og at de to former reguleres af syntagmets funktion i relativsætningen snarere end i den overordnede sætning: Er nominalet subjekt i relativsætningen, kan man vente *de*, er det ikke, kan man vente *dem*. I 1930'erne gik hypotesen under betegnelsen ‘bisætningsattraktion’ (Diderichsen 1941: 140-141). Nyere undersøgelser har vist at i 3p.sg./pl. har denne hypotese faktisk noget for sig i moderne dansk (Schack, Jensen & Petersen 2019; Petersen, Schack & Jensen 2020).

Det forklarer dog ikke den historiske situation med 600-700 års forskel på den type som vises i (40), og den som vises i (18)-(20). De systematiske søgninger i *Renæssancens sprog i Danmark*, som i høj grad har dannet fundamentet for beskrivelsen af den historiske udvikling i denne artikel, har vist at lige netop *de* + relativsætning udenfor subjekt forekommer regelmæssigt i hele perioden 1500-1700. Det omvendte (jf. (18)-(20)) viser sig ikke. Et spørgsmål i den anledning er om de mange forekomster op gennem tiden er udtryk for at der er sket en ændring i 1200-tallet som er blevet videreført i visse lekter ved siden af den traditionelle brug, eller om der i stedet er tale om en novation der finder sted igen og igen. Endnu mere speget bliver situationen når man inddrager dialekterne. I Ømålsordbogen (opslagsord *de*) kan man læse en udførlig redegørelse for brugen af *de* og *dem* både som enkeltstående pronomen og med specificerende relativsætning. De mønstre der viser sig, og som ikke er fuldstændig ens fra dialekt til dialekt, involverer syntaktisk funktion og trykforhold (trykstærk hhv. tryksvag udtale). Der gør sig altså særlige forhold gældende for lige netop brugen og distributionen af *de* og *dem* som kalder på en tilbunds gående undersøgelse.

I figur 1 er den tidlige novation (*dem* > *de* i styrelser) sat ind på det sted i historien hvor man første gang kan iagttage den. Tilsvarende er den senere novation (nom. > obl. i subjekter) sat ind på det meget senere tidspunkt i historien den er belagt.

3) dialektale og sociolektale forhold

En komplicerende omstændighed, som kort berøres i afsnittet ovenfor om *de/dem* + relativsætning, drejer sig om dialektale og sociolektale forhold. Det er veldokumenteret at lige netop brugen af nominativ og oblik form udviser dialektale forskelle i diakront såvel som moderne synkront tilsnit (se fx Pedersen 2019 og Ømålsordbogens opslag om de enkelte personlige pronomen). Det er også dokumenteret at ekspansionen af nye måder at bruge pronominalformerne på blandt andet er drevet frem af sociolektale forhold (se fx Brink & Lund 1975). I redegørelsen i denne artikel inddrages disse omstændigheder kun i meget ringe omfang.

Dermed fremstår udviklingerne i denne redegørelse mere homogene end situationen egentlig berettiger. Hvilke komplicerede omstændigheder redegørelsen går let henover, kan antydes ved pronomenene *han* og *hun*. I gammeldansk bruges formen *han* både om nominativ og akkusativ; den moderne oblique form *ham* er en videreførelse af den gamle dativform. I visse dia- og sociolekter har man fastholdt den gamle akkusativform *han*

og brugt den i alle syntaktiske sammenhænge (subjekt, objekt, styrelse osv.). Derved har man i disse lekter ikke haft et skel mellem to former, en nominativ og en oblik form, og dermed bortfalder også hele spørgsmålet om hvilken form man bruger i de forskellige syntaktiske kontekster. Dette gælder blandt andet gammelt lavkøbenhavnsk, hvor *han* som enerådende form bruges helt frem til begyndelsen af 1900-tallet (Brink & Lund 1975: 655). Det er dog ikke sådan at kasusdistinktionen ikke eksisterer i denne lekt; i 3p.sg.fem. finder man to former, *hun* og *hende*,¹⁰ og ved dem er alle de syntaktiske mønstre der følger af at have to former at vælge mellem, altså relevante.

Dia- og sociolektale forhold spiller altså en rolle i distributionen af de to kasusformer og er derved også relevante for beskrivelsen af udviklingerne i systemet. En socialt betinget novation der er værd at holde øje med, er brugen af *og jeg* i alle syntaktiske sammenhænge (fx *det er dig der har ringet efter Karsten og jeg*). Brugen af *og jeg* udenfor subjekt er ny (tidligste belæg er fra midten af 1900-tallet, jf. Jensen 2018b, 2019b); den er formodentlig begyndt som en hyperkorrektion, men er med tiden blevet meget udbredt og kan nu til dags findes i alle socialklasser (jf. Jensen 2018b, 2019b: 90-91, inkl. note 51). Indtil videre ser den ud til (næsten) udelukkende at være relevant ved 1p.sg., men tiden vil vise om dette vil ændre sig.

Afrunding

Som det fremgår af punkterne (1)-(3) i forrige afsnit, er der stadig meget som er uklart, og meget der endnu trænger til grundige undersøgelser.

Arbejdet med at kortlægge reglerne for distributionen af nominativ og oblik form i dansk består i høj grad af at finde ud af hvilke faktorer der spiller ind på distributionen af nominativ og oblik form. For moderne dansks vedkommende er relevante faktorer for beskrivelsen mangeartede: syntaktisk funktion, syntagmets indre opbygning, person og numerus. Desuden er der regionalt betingede forskelle og sociolektalt betingede forskelle.

I diakront perspektiv er det også relevant at se de ændringer man kan iagttage, i lyset af en given tids sprogsituation. Når der sker ændringer i distributionen af de to kasusformer, skyldes det først og fremmest at

10 I gammeldansk er der ikke formmæssigt sammenfald mellem nominativ og akkusativ i femininum. Formerne er her *hun* (nom) og *hana* (akk). Den moderne oblikke form *hende* er en videreførelse af den gamle dativ.

sprogsystemet på det tidspunkt ikke mere (i tilstrækkelig grad) understøtter en bestemt form for kasusbrug. Dermed tjener den historiske kortlægning af ændringer og justeringer til at belyse både det aktuelle sprogssystem og de systemer der gik forud.

Dermed bidrager denne artikel også til det klassiske spørgsmål om forholdet mellem sprogsystem og sprogforandring. Især i det 20. århundrede har man i dele af sprogvidenskaben ment at sprogsystemet havde teoretisk og videnskabelig forrang for sprogforandring, men man har (til tider) haft problemer med at få dette synspunkt til at forenes med de empiriske kendsgerninger at sprog forandres (se nærmere i Jensen 2020). Som denne artikel gerne skulle illustrere, er det dog ikke nødvendigt at opgive forestillingen om et sammenhængende sprogssystem i teorier om sprogforandring. De enkelte trin i de udviklinger der finder sted i brugen af kasus gennem århundrederne, sker alle sammen som refleks af og i harmoni med sprogsystemet på det pågældende tidspunkt. Det er for eksempel karakteristisk at de første eksempler på at sammenligninger med subjekt optræder i oblik form, sker på et tidspunkt hvor de sidste rester af det meget gamle system hvor alle nominale ord bøjedes i kasus, og hvor man derigennem kunne se hvilke nominale ord der hørte sammen, endeligt forlades, og en ny regel som længe har været undervejs, nemlig reglen om *nominativ ved subjekt og oblik form ved alle andre led*, ser ud til at falde på plads. Den nye regel passer til det sprogssystem der er herskende på det tidspunkt. Det er også karakteristisk at de ændringer der sker i komplekst opbyggede subjekter fra slutningen af 1800-tallet, sker på et tidspunkt hvor subjektet har en anden status i sprogsystemet end tidligere; det er på den ene side blevet obligatorisk i danske sætninger, på den anden side realiseres det meget ofte i form af ord og syntagmer der ikke (kan) bøjes i kasus som i de tre følgende sætninger: *her danses der til den lyse morgen; det regner; den modigste af ungerne gik foran*.

De to mål nævnt i indledningen belyser altså hinanden: Ser man ved selvsyn hvor langsomt udviklingerne går, forstår man måske også bedre idéen om at et system på en gang kan være sammenhængende og i bevægelse. Man får forhåbentlig også et indblik i hvordan brugen af de to former i moderne dansk, er kommet i stand, og en forståelse af at det vi lever med nu, ikke nødvendigvis er et slutpunkt, men i sig selv udgør potentiale for yderligere udviklinger.

Litteratur

Citerede kilder

Eksempler frem til begyndelsen af 1500-tallet er fundet i:

Erik Moltke. 1985. *Runes and Their Origin. Denmark and Elsewhere*. Copenhagen: The National Museum of Denmark.

Skånske Lov efter håndskriftet Stockholm B 69. I *Danmarks gamle Landskabslove*, bd. I,1. J. Brøndum-Nielsen et al. (udg.). København: Gyldendal & Nordisk Forlag, 1933, 203-263.

Skånske Lov efter håndskriftet Gammelkongelig Samling 3125. I *Danmarks gamle Landskabslove*, bd. I,1. J. Brøndum-Nielsen et al. (udg.). København: Gyldendal & Nordisk Forlag, 1933, 267-466.

Sjælens Trøst (»Siæla trøst«) efter Uppsala C 529 og Stockholm A 109. Maskinlæsbar fil stillet til rådighed af Kathrine Thisted Petersen.

Den kyske dronning efter K47, udg. af C.J. Brandt i *Romantisk Digtning fra Middelalderen*. København: Samfundet til den danske Literaturs Fremme, bind 2, 1870, 129-288.

Gammeldansk seddelsamling (<https://gammeldanskseddelsamling.dk/>).

Eksempler fra 1500- og 1600-tallet er med få undtagelser fundet i *Renaæssancesprog i Danmark* (<http://renaæssancesprog.dk/>).

Eksempler fra 1700-tallet er fundet i *Moths ordbog*, en ordbog fra omkring 1700 (<https://mothsordbog.dk/forside>) og i Anonym 1727 (se Litteratur).

Eksempler fra 1800- og 1900-tallet er med få undtagelser fundet hos Mikkelsen (1911), i *ODS* og hos Aage Hansen (1965).

I øvrigt henvises til kildefortegnelsen i Jensen 2017, hvor der gives udførlig redegørelse for hvilke kilder der har dannet fundamentet for det historiske overblik.

Trykte værker

Anonym. 1727. *Dansk rigssprog, en beskrivelse fra 1700-tallet*. Udg. m. indledning af Caroline C. Henriksen. København: Akademisk Forlag 1976.

Brink, Lars & Jørn Lund. 1975. *Dansk rigsmål, lydudviklingen siden 1840 med særligt henblik på sociolekterne i København*. København: Gyldendal.

Diderichsen, Paul. 1941. *Sætningsbygningen i Skaanske Lov*. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund.

Diderichsen, Paul. 1946. *Elementær Dansk Grammatik* (3. udg., 9. oplag ed.). København: Gyldendal 1987.

- Falk, Hjalmar & Alf Torp. 1900. *Dansk-norskens syntax i historisk fremstilling*. Kristiania: Aschehoug & Co.
- Hansen, Aage. 1956. Kasusudviklingen i dansk. I *Festskrift til Peter Skautrup*. Aarhus: Universitetsforlaget i Aarhus, 183-193.
- Hansen, Aage. 1965. *Vort vanskelige sprog*. København: Grafisk forlag.
- Hansen, Erik. 1972. Dr. Jekyll og Mr. Hyde i Dansk Grammatik. En filologisk skitse. I Henrik Galberg Jacobsen & Henrik Jørgensen (red.). *Glæden ved grammatik. Udvalgte artikler og afhandlinger*. København: Hans Reitzels Forlag 2001, 98-110.
- Hansen, Erik. 1988. *Rigtigt dansk*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Hansen, Erik & Lars Heltoft. 2011. *Grammatik over det Danske Sprog*. Odense & København: Syddansk Universitetsforlag & Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Hansen, Bjarne Simmelkjær Sandgaard. under udg. From case to topology. Changes in the Late Middle Danish case systems and the reasons for them. *NOWELE*.
- Hartling, Anna Sofie & Jørgen Schack. 2020. Hvad hedder vi andre i genitiv? *Nyt fra Sprognævnet* 3. <https://dsn.dk/nyt-fra-sproгнаevnet/september-2020/hvad-hedder-vi-andre-i-genitiv/>
- Heltoft, Lars. 1997. Hvem opslugte hvo. Et bidrag til beskrivelsen af det danske kasussystems udvikling. I Flemming Lundgreen-Nielsen, Marita Akhøj Nielsen & John Kousgård Sørensen (red.). *Ord, Sprog oc artige Dict. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth*. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund & C. A. Reitzel, 227-256.
- Heltoft, Lars. 2001. Recasting Danish subjects. Case system, word order and subject development. I Jan Terje Faarlund (ed.). *Grammatical Relations in Change*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 171-204.
- Heltoft, Lars. 2014. Ældre og nyere dansk sætningsbygning i Kristian Mikkel-sens optik. I Ole Togeby, Sten Vikner & Henrik Jørgensen (red.). *Problemer og perspektiver i dansk syntaks*. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund, 36-61.
- Heltoft, Lars. under udg. From indexical to symbolic case in Danish. A content analysis. *Acta Linguistica Hafniensia*.
- Hopper, Paul J. 1991. On some principles of grammaticization. I Elisabeth Closs Traugott & Bernd Heine (eds.). *Approaches to Grammaticalization I-II (= Typological Studies in Language 19/1-2)*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 17-35.
- Hrafnbjargarson, Gunnar Hrafn. 2003. Ikke-nominative subjekter i det danske sprogs historie. I Peter Widell & Mette Kunøe (red.). *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog 9*, Århus, 188-197.
- Jacobsen, Henrik Galberg & Peter Stray Jørgensen. 1988. *Håndbog i Nudansk*. 6. udg. København: Politikens Forlag 2013.
- Jensen, Eva Skafte. 2011. *Nominativ i gammelskånsk – afvikling og udviklinger*. København & Odense: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Syddansk Universitetsforlag.
- Jensen, Eva Skafte. 2017. »Det er mig«. En forskningshistorisk redegørelse for kasusvalget i ældre danske prædikativer. *Danske Studier* 2017, 5-26.

- Jensen, Eva Skafte. 2018a. »It is me« – the replacement of the nominative by the oblique form in Danish subject complements. *Acta Linguistica Hafniensia* 50/1, 1-21.
- Jensen, Eva Skafte. 2018b. Norm, usus og korpus. Kasusvalg i paratagmer. I Tanya K. Christensen, Christina Fogtmann, Torben Juel Jensen, Martha Sif Karrebæk, Marie Maegaard, Nicolai Pharao & Pia Quist (red.). *Dansk til det 21. Århundrede – sprog og samfund*. København: U Press, 171-182.
- Jensen, Eva Skafte. 2019a. »Peter og mig, vi gik i biografen«. Paratagmer og kasus i ekstraposition. I Merete Birkelund, Henrik Jørgensen & Sten Vikner (red.). *Ny forskning i grammatik. Fællespublikation 26*. København: Dansk Sprognævn, 71-88.
- Jensen, Eva Skafte. 2019b. »Gitte og mig«. Kasus i paratagmer i moderne dansk talesprog. *Danske talesprog* 19, 77-107.
- Jensen, Eva Skafte. 2020. Historisk lingvistik og sproghistorie. *Studier i Nordisk 2012-2015*, 87-109.
- Jespersen, Otto. 1934. Gruppegenitiv på dansk. I *Studier tilegnede Verner Dahlerup. Danske Folkemaal, Tillægsbind til 8. Aargang*. København & Aarhus: Universitetsforlaget i Aarhus & C. A. Reitzel, 1-7.
- Jørgensen, Bent. 2016. Sproghistoriske perioder. I Ebba Hjorth, Henrik Galberg Jacobsen, Bent Jørgensen, Birgitte Jacobsen, Merete K. Jørgensen & Laurids Kristian Fahl (red.). *Dansk tager form. Dansk Sproghistorie 1*. København og Århus: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Aarhus Universitetsforlag, 79-83.
- Jørgensen, Henrik. 2000. *Studien zur Morphologie und Syntax der festlandskandinavischen Personalpronomina - mit besonderer Berücksichtigung des Dänischen*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Mikkelsen, Kristian. 1911. *Dansk ordføjningslære med sproghistoriske tillæg*. København: Hans Reitzel, 1974.
- Nesse, Agnete. 2018. Periodeinddeling, kildetilfang og språkhistoriske innfalls-vinkler. I Agnete Nesse (red.). *Norsk språkhistorie IV. Tidslinjer*. Oslo: Novus Forlag, 33-49.
- ODS = Ordbog over det Danske Sprog*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Gyldendal 1918-1956 (ordnet.dk).
- Pedersen, Karen Margrethe. 2019. Dialekter. Syntaks. I Ebba Hjorth, Henrik Galberg Jacobsen, Bent Jørgensen, Birgitte Jacobsen, Merete K. Jørgensen & Laurids Kristian Fahl (red.). *Bøjning og bygning. Dansk Sproghistorie 3*. København og Århus: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Aarhus Universitetsforlag, 303-336.
- Petersen, Jan Heegård, Jørgen Schack & Eva Skafte Jensen. 2020. Pronominal-kasus i subjekt med bestemmende relativsætning. I Sune Sønderberg Mortensen, Lars Heltoft, Maria Messerschmidt & Marie Herget Christensen (red.). *Ny forskning i grammatik. Fællespublikation 27*. København: Dansk Sprognævn, 107-124.
- Schack, Jørgen. 2013. »Dig og mig og vi to«. Synspunkter på kasus i moderne dansk. *NyS* 45, 48-72.

- Schack, Jørgen, Eva Skafte Jensen & Jan Heegård Petersen. 2019. »Tak til alle de der gør en indsats for vores sikkerhed«. Bagom dronningens pronomenvvalg. I Yonatan Goldshtein, Inger Schoonderbeek & Tina Thode Hougaard (red.). *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog* 17, Århus, 443–456.
- Skautrup, Peter. 1947. *Det danske Sprogs Historie* 2. København: Gyldendalske Boghandel & Nordisk Forlag.
- Skautrup, Peter. 1953. *Det danske Sprogs Historie* 3. København: Gyldendalske Boghandel & Nordisk Forlag.
- Weinreich, Uriel, William Labov & Marvin I. Herzog. 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. I Winfred P. Lehmann & Yakov Malkiel (eds.). *Directions for Historical Linguistics*. Austin: University of Texas Press, 95-195.
- Ømålsordbogen. *En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer*. København: Institut for Dansk Dialektforskning 1992-.